

"HET IS ZALIGER TE ONTVANGEN"

"Ik heb een hele verscherving."

"Nu zit ik helemaal in de klungel."

"Ik ben alles kwijt." Stilte. "Ik ben mijn vrouw kwijt." Stilte. "Ik ben mezelf kwijt."

"Ik bestuur het niet meer."

"Ik wil wat doen. Maar dan raak ik steeds kwijt."

"Ik vergeet altijd de dingen die net weg zijn."

"Omdat je ouder wordt, ben je op zoek. Ik heb een paar uur gezocht naar ik weet niet wat. En ik heb het niet gevonden."

Dementie is een ramp. Dementerende mensen zelf brengen dat trefzeker onder woorden. Je bent de weg kwijt in de wereld en in jezelf. Vitale levens- en zingevingfuncties raken in de kluwen. Alles wat veiligheid en verband gaf, valt in scherven uit elkaar: een mensonterende slooppartij, een opeenstapeling van tekort.

Maar er is meer. Niet alles wordt door dementie gesloopt. Dementerende mensen brengen mij terug bij waarden en gevoelens die heilzaam zijn. Het denken van dementerende mensen ruimt het veld voor de beleving. Wat het verstand niet meer kan, wordt door het gevoel gecompenseerd. En de kern blijft vaak bewaard. Alle omwegen verdwijnen om plaats te maken voor een verrukkelijke directheid. Er is geen harnas van gewenst gedrag meer, er is alleen nog maar echtheid.

Dat doet een appèl op het beste dat je als niet-dementerend mens in je hebt. Wie optrekt met dementerende mensen, wordt dagelijks gezegend met wonderbaarlijke en ontroerende momenten. Het bevestigen en activeren van die momenten kan de lijdenslast van dementerende mensen aanzienlijk verlichten. Er is in de ontmoetingen met hen zo veel meer mogelijk dan vaak wordt aangenomen. Het maakt verschil, er kan verschil gemaakt worden. Er is niet alleen een tekort, er is ook een tegoed.

In mijn bijdrage **aan deze jubileumbundel** wil ik om te beginnen dit tegoed zichtbaar maken. Dat doe ik vanuit de brokjes taal van de bewoners van de kleinschalige psychogeriatrische woongroepen in verpleeghuis Gaasperdam, zoals ik die – samen met mijn collega in het groepswerk, muziektherapeute Irene Maijer-Kruijssen – heb bijeengesprokkeld tijdens de wekelijkse ontmoetingsgroepen in de huiskamers op de afdeling.

Vervolgens breek ik een lans voor het primaat van de ontvankelijkheid in onze professie. Als geestelijk verzorgers zijn wij immers opgeleid en toegerust, om dit tegoed met open handen, harten en hoofden te ontvangen. Voorafgaand aan mijn baan als geestelijk verzorger in de ouderenzorg, werkte ik achtereenvolgens in het buurt- en arbeidspastoraat. Dat blijkt een goede leerschool voor mijn huidige werkplek. In beide werksoorten, net als het verpleeghuis contexten van achterstelling en marginalisering, is immers veel nagedacht over ontvankelijkheid als onmisbaar onderdeel van een aan het leven van kwetsbare mensen toegewijde grondhouding. Ik beschrijf deze grondhouding aan de hand van vier kenmerken en probeer zo iets aan te geven van wat geestelijke verzorging "op zijn straats" kan bijdragen aan verdieping van ons werk.

Taal als teken

Mevrouw Hoekstra: "Als je wijsheid wilt opdoen, moet je hier zijn!"

Mevrouw Pauw en mevrouw Meer, arm in arm: "Wij zijn het goede volk."

Wat is het toch dat mij in de ontmoetingen met dementerende bewoners dagelijks tot in mijn botten raakt?

Wie alleen verval ziet, kijkt vanuit wat er was en verdwenen is. Vanuit een mensbeeld dat het primaat legt bij autonomie en mondigheid. Maar wie zijn blik laat oppoetsen door wat dementerende mensen zélf aangeven, ziet ook iets anders. Wordt ook bepaald bij iets anders. Dementerende mensen zijn oneindig veel meer dan hun gecompliceerde, zwaar te dragen ziekte. Zij hebben wijsheid, zij zijn "het goede volk". Zij hebben, voor wie de eigen voelsprietten aan licht en lucht durft bloot te stellen, een onweerstaanbare en uitnodigende zachte kracht. Het leven in een verpleeghuis is allerminst idyllisch. Maar wel vol van belofte. Of in elk geval: van herinnering aan de belofte. Want er is meer. Een paar momentopnamen uit de ontmoetingsgroepen, ter illustratie.

Altijd eerlijk

Er is om te beginnen eerlijkheid. De voorsprong van het verpleeghuis: het leven is er onverbloemd. Omwegen worden afgekapt, emoties worden ongecensureerd geuit, facades zijn weggevallen, dubbele bodems en streken doen het niet meer.

Mevrouw Veurink heeft het koud. Ze kijkt boos.

Mevrouw Houten: "Moet je die zien, met haar trekgezicht."

Mevrouw Naipaul is blij met haar kinderen. "Ik vier zonen en drie dochters. Allemaal in Nederland. Altijd in het Onze Lieve Gasthuis. Het gaat goed. Alleen de griep. Nou allemaal groot geworden. Toen mijn zevende kind was geboren, ik zeg: Dokter, genoeg, maak mijn buik!"

Mevrouw Pauw, glimlachend: "Schoof ze pa onder het bed."

De eerlijkheid van dementerende bewoners is vaak nietsontziend en soms adembenemend. Maar zij is nooit venijnig of gemeen.

Mevrouw Bos: "Ik houd van eerlijkheid. Je moet niet iemand over de hekel halen. Als je iets tegen iemand hebt: uitpraten."

Daarmee nodigen zij ons uit om zelf ook eerlijk te zijn. Zij behoeden ons voor de valkuil van de doorgesloten behoedzaamheid. Want "brutaliteit" heeft soms een streepje voor.

Als er iemand gemakkelijk contact maakt, dan is het mevrouw Boomsma. Vertellen ook haar kinderen.

Mevrouw Boomsma: "Nee, ik was altijd heel verlegen. Goeiig was ik. Een heel verlegen meissie. Op school was ik dom. Zeiden ze. Ik kon niet leren. Dat is later wel overgegaan. Nee, ik maakte nooit geen ruzie. Ik was verlegen. Ik zeg altijd ja. Nooit nee."

Ze kijkt de kring rond. "Horen jullie mij ooit nee zeggen?"

"NEE", roept mevrouw Meer. Lachend knijpt ze in de hand van mevrouw Boomsma. "Dat is voorbij hoor. Ze is nu een brutaaltje."

"Zij mag dat zeggen", zegt mevrouw Boomsma stralend, "zij heb een strepie voor."

In tijden van crisis en rampspoed is er al zoveel dat de binnen- en buitenwereld vervormt. En daarom: oprechtheid gevraagd. Oneerlijkheid maakt vals!

"Eerlijkheid is het allerbelangrijkst", zegt meneer Brouwer. "Je moet niks van binnen houden, je kunt het er beter uit flapperen."

"Je kunt met mij alle kanten op," zegt mevrouw Pauw, "als het maar de eerlijke is!"

"Je moet altijd eerlijk zijn", zegt mevrouw Oudewater.

"Anders word je een vals kreng", vult mevrouw Pauw aan.

De eerlijke verhalen, opmerkingen en uitroepen van dementerende mensen zijn evenzovele variaties op "de keizer heeft geen kleren aan." Een kostbaar geschenk, een ontstollingsmiddel. Te gebruiken tegen de verstening van eigen beelden, normen en oordelen.

Verlangbaar

Er is de taal. Dementietaal is weerbarstig, zoals ook de werkelijkheid van het verpleeghuis weerbarstig is. Zij is niet eendimensionaal maar meerduidelijk en onttrekt zich daarmee aan overhaaste annexatie en interpretatie. Juist de stroefheid en oninvulbaarheid van dementietaal dwingt tot heel precies luisteren. Dementietaal is vaak wartaal, maar daarom nog geen blablablataal. In algemeen onbegrijpelijk Nederlands kunnen de lusten en lasten van het leven prachtig adequaat worden uitgedrukt.

Meneer Schagen: "Ik had een tuinderij. Tussen Lutjebroek en Wervershoof. Driehonderd roe. Vol met tulpen. De rest aardappels en bloemkool. Toen begonnen ze te kwekken: 'Dat ken niet meer'. Goedkoper is er niet, het veldwerk doet de rest. Toen waren ze van plan die tijlens op gelijke hoogte op te laten sluipen. 'Het moet hoger!' Je moest het land verkopen. Je gaat er kapot aan. Een hele lap zand erachter, dat was erg dor!"

In het vanzelfsprekende schuilt kracht en in het alledaagse licht schoonheid op, zo leren dementerende mensen ons. En zo bepalen zij ons bij de kleine dingen die het verlangen voeden.

Vrouwenhanden waren altijd bezig. Mevrouw Groen: "Al was het met een draadje wat vlechten te maken."

Mevrouw Samuels knikt naar de bloemen die op tafel staan. "Dat kleurtje geeft bijna licht!"

Meneer Twisk: "Ja, ik heb groene vingers. Maar als je ze hebt, dan zit je niet de hele tijd te murmelen dat je ze hebt. Je denkt er zelf niet aan, het is vanzelfsprekend. Het kwam door mijn werk. En ook toen ik met mijn werk gestopt was, toen zat het er nog jaren in. De bekende tulpen, maar ook de onbekende kelken. Dat kwam ook in het nieuws en op TV. Dat waren niet die gewone, dat waren die zeldzame. En dan kwamen die verlangbare tulpen op TV en dan zei iedereen: 'Die heb ik ook, die heb ik ook!' "

De taal van dementerende mensen is niet tandenloos. Hun woorden kunnen bijten en schokken. Dat kan niet anders. Sterker nog, dat is bij tijd en wijle geboden. Omdat hun situatie er één is van uiterste kwetsbaarheid en complete onmacht.

Meneer Oostwoud, met woedende, harde stem: "Er zijn heel wat stukjes en beetjes die in mijn hersenen doodgeslagen zijn! Door die pestpleuringbloeding ben ik de namen van dorpen en mensen kwijtgeraakt! Ik moet goed blijven wandelen om het bloed goed te laten circuleren! En vroeger had het lichaam geen tijd om bij al het werken stil te blijven zitten!"

Maar er zit ook schoonheid in. Er is veel poëzie in dementietaal. En in poëzie is veel verzet. Poëzie gaat door merg en been, poëzie tilt je op, in poëzie kunnen pijn en verdriet worden ingebakerd. Poëzie is taai en niet voor één uitleg vatbaar. De gedichten en gedichtjes van dementerende mensen stimuleren taal die verder gaat dan de rampzalige werkelijkheid van alledag. Veelbelovende taal. Sommige bewoners praten louter poëzie. Eén van hen is mevrouw Pauw.

Ieder seizoen heeft eigen kleuren. Mevrouw Pauw: "Groen is het voorjaar. Alles is altijd groen, het is een beetje in ons geplant. Het zit in onze achtergrond. Groen, van donker tot licht en wat er tussen zit, is mooi."

Het gesprek in de groep gaat over kinderen. Mevrouw Pauw, vol overtuiging: "Je krijgt ze, je zet ze niet aan de dijk! Je voelt je als het ware één. Er is toch iets wat trekt. Kinderen zitten zo diep in je hart, die kan niemand er uit vissen! Je houdt van je kinderen, je loopt er negen maanden mee per stuk! Je haalt het mooiste bij jezelf weg. Want je wilt ieder onderdeelje bij je houden. Je bent in alle staten als het een zeer vingertje heeft."

Lekker lachen

En er zijn de humor en de ondeugd. Dementerende bewoners zijn gul met humor, hun ondeugd is gemakkelijk aan te boren. Geen luxe, maar net zo noodzakelijk als rollator en incontinentiemateriaal.

Sinterklaastijd. De huiskamer is versierd.

Mevrouw Roos wijst op de zak van Sinterklaas die aan het plafond hangt. Ze giechelt. "Je gaat op visite. Je bent de eerste uren toch niet thuis. Dan heb ik dat ding aangedaan."

Ze kijkt naar de afbeelding van Sinterklaas op de zak. "Gaan ze straks weer voor hem zingen van Sinterklaas Kapoentje. Ach, die stakkerd, en hij heb geneens geen kapoentje!"

Ze blijft giechelen. "Lekker lachen is heel wat waard. Dat maakt een groot deel van het leven uit."

Ineens hangt er een vrolijke tegendraadsheid in de lucht. Even onder de verstikkende greep van behandelplannen en zorgdossiers vandaan. Even "lekker" samen spijbelen. Doeï, meneer Alzheimer, wij zijn er even niet.

Mevrouw Meer en mevrouw Pauw staan met elkaar te lachen op de gang.
Waar gaat het over?

Mevrouw Pauw: "Over sjaaltjes."

Mevrouw Saltoni komt aangelopen, ze heeft een prachtige ketting aan.

Mevrouw Pauw: "Wat een mooie ketting is dat....."

Mevrouw Meer: "..... en over kettingen....."

Mevrouw Pauw proest: "Over sjaaltjes en kettingen en spelden en kleren."

Veel gegiechel van alledrie de dames.

Mevrouw Meer: "Ja en toen wou mamma een foto maken. Je ziet er zo mooi uit kind. En toen deed ik mijn ketting zo (ze legt haar ketting over haar neus) en mamma maakte de foto. Geeft niet, kind, je ziet er toch leuk uit."

Nog meer gegiechel.

Mevrouw Bell komt van de pedicure. Ze trekt een gezicht van getsiederrrie. Ze ziet de drie vrouwen lachen, begint ook te lachen en wijst op haar voeten.

Mevrouw Bell: "Mijn tenen..... o nee hoor..... dadadadadada."

"Vervelend hè, die pedicure, al dat gefrummel aan je tenen. Maar nu bent u er weer voor een week vanaf. Klaar!"

Mevrouw Bell lacht en omhelst me. Wijst weer op haar tenen:

"Dadaadadadada....."

Mevrouw Pauw: "..... en ze lopen tóch niet weg....."

Alle vier de vrouwen proesten het uit.

Het tegoed van dementerende mensen wordt alleen in momenten zichtbaar. De betere wereld zit verscholen in hele kleine dingen, niet gevrijwaard voor bederf, maar tegelijkertijd voorbode van nieuw leven. Van wat nu nog niet zichtbaar is, maar zeker "ontdekt" zal worden.

Meneer Timmerman vertelt over de Haarlemmerhout, het park waar hij als kind dichtbij woonde. Dat park.....

Mevrouw Pauw: "..... is heel beroemd."

Meneer Timmerman knikt haar toe: "Een mooi park."

Mevrouw Streefkerk: "Anders word je er uit gerammeld."

Mevrouw Pauw: "Je kon zelfs die bedorven blaadjes bij de boom oprapen bij die boom. Een ouwe schoenendoos, en dan gingen we gewoon met onze handen ze in de schoenendoos doen. Want het leeft toch nog."

Meneer Timmerman knikt: "En het komt pas later tot ontdekking."

Hij denkt even na. "Later kwam ie pas tot uitwerking."

Mensen met "schoenendozen" gevraagd. Want de "herfstblaadjes" willen opgeraapt. Ze nodigen uit tot een grondhouding van ontvankelijkheid.

Het goede ontvangen

Het tegoed van dementerende mensen wordt gemakkelijk over het hoofd gezien en met voeten getreden. Daarom is ontvankelijkheid in het verpleeghuis van levensbelang. Startpunt is en blijft het leven van de bewoners. Ik word gezonden door wat zij verlangen en aangestuurd

door wat zij aangeven in woorden, emoties en lichaamstaal. Zij zijn gastheer en gastvrouw, ik ben gast.

Ontvangen, daar begint het mee, het doen met wat er is. Dat vraagt om uiterste concentratie en toewijding. En om analytisch vermogen! Waar het leven volkomen kwetsbaar is, daar zie je immers vaak onverbloemd aard en werking van het maatschappelijk kwaad. Dit moet van onderaf benoemd en bestreden worden, maar: nooit bij de bewoners vandaan, nooit aan hun verlangen voorbij. Herman IJzerman, oudewijkenpastor in Rotterdam, gaf mij in supervisie als kompas van troost en tucht de uitspraak mee: “Het goede ontvangen is een vorm van het kwaad bestrijden.” Geestelijk verzorgers zijn geschoold om in de baaierd van het kwaad het goede op te vangen. Zij zijn volhardend op zoek naar menselijkheid. Die kan zich tonen in vrolijke dwarsigheid en hartelijke genegenheid, maar net zo goed prijs geven in verdriet en kwaadheid.

Ontvankelijkheid, dienst aan de menselijkheid, de krachtbronnen in de levens van wijkbewoners ondersteunen en verzet tegen uitsluiting: het oudewijkenpastoraat in de grote steden vertoont veel verwantschap met mijn werk in het verpleeghuis. Marchien Timmerman, voormalig buurtpastor in Amsterdam-Noord, definieerde de kern van het buurtpastoraat als volgt: “Dichtbij mensen, zoeken naar wat hen beweegt en wat zij nodig hebben en van belang vinden. Het goede van mensen een kans geven, zodat het zware en gebrokene daar gedragen en geleefd kunnen worden.”

Ik plaats mijn werk in deze lijn: een grondhouding van ontvankelijkheid, een permanent bewustzijn van gezonden zijn door het verlangen van de bewoners. Wat levert dat op? Welke kenmerken van geestelijke verzorging worden daardoor gegenereerd dan wel versterkt? Ik noem er vier, een eerste verkenning.

1. Opschorten en vertragen

Onder demeterende bewoners slaat vertraging de klok. Dat nodigt uit tot het opschorten van voorbarige daadkracht. Haastige spoed werkt averechts. Maar iets anders doet het wél: het trage vragen, het worstelen met bestaansvragen. De ramp van dementie leidt tot een frontale confrontatie met deze vragen. Demeterende mensen zijn soms alleen al in hun lichaamstaal vleesgeworden trage vragen. Zij dwingen ons pijnlijke vragen toe te laten, het er in uit te houden en het vragen niet op te geven. Zij bevrijden ons uit het eenzijdig denken in snelle oplossingen en helpen ons levensfeiten en gevoelens te verbinden.

Veel antwoorden vervreemden van om wie en waarom het draait. Trage vragen bieden tegengif tegen verraad aan wie lijden en kwetsbaar zijn. Tegengif ook tegen het verraad aan onze eigen gaten en scheuren. Want trage vragen bepalen bij wat ongerijmd en onoplosbaar is. Ze scherpen de blik en drukken ons met hart en ziel op praktijken van uitsluiting. Ze verwoorden wat verontachtzaamd wordt. Ze herinneren aan wat geheim is. En er is veel geheim. Geheim en daarmee open naar bestemming. Vertraging is contraproductiviteit in dienst van de toekomst. Trage vragen houden altijd vensters naar de toekomst. Of misschien *zijn* het wel vensters naar de toekomst.

2. Broodnodige verontrusting

De leefwereld van demeterende mensen is een bron van kennis over mens en maatschappij. Oog in oog met demeterende mensen valt het scherm waardoor je gewend bent te kijken, stuk. Het eigen gelijk wordt verstoord. Daar sta je dan, onbeschermd, betrapt op heel je voorraad verborgen bedoelingen en werkdoelen. Invullen vanuit eigen voorverstaan lukt niet meer. De bewoners voeren je nu eens vrolijk zachtmoedig, dan weer heilzaam hardhandig van de conceptuologie naar de ervaring. Van de onteigening naar openheid voor het vreemde. Eerbied voor dat vreemde levert veel op. Het helpt om verder te kijken dan de eigen

vanzelfsprekende normen lang zijn. Het kan bevrijden uit een gesloten betekenisgeving en de verwondering wekken.

Het verpleeghuis zorgt voor een dagelijkse portie verontrusting. De maatschappelijk oppermachtige vlucht bij pijn en ontluistering vandaan, wordt er afgestopt. Je loopt vol, misselijk van alle lijden en onaanraakbare eenzaamheid. Je loopt leeg, snoeihard geconfronteerd met eigen onvermogen en leerweerstanden. Je handen zijn leeg, je woorden zijn leeg, de lege tussenruimte grijnst je aan. Je bent zo schreeuwend kwetsbaar, allemaal. Onzekerheid, moedeloosheid, pijn, angst, onmacht, ook daar moeten we het mee doen. En er zijn situaties dat dit de enige gevoelens zijn die het doen. Ze mobiliseren onze kracht om niet dicht te smeren.

3. Tegentaal

Het verpleeghuis is het toneel van een taalstrijd. In alle geledingen van de ouderenzorg rukt immers een taal op die wezensvreemd is aan kern en wezen ervan. Of die op zijn minst het abc van deze zorg – aandacht, betrokkenheid, compassie – overstemt. Marktjargon en economische termen maken de dienst uit en sturen het spreken in de zorg aan. De taal moet worden schoongemaakt, er moet weer terrein worden terugveroverd op het heersende spraakgebruik. Dementietaal leent zich daar uitstekend voor. Dementietaal is tegentaal, zij trekt open en ontregelt. Geestelijk verzorgers zijn bij uitstek vertalers en vertolkers van deze taal. Zij zoeken in de uitingen van dementerende bewoners volhardend naar woorden die niet bij de mensen-zonder-taal vandaan gaan. Naar fragmenten van verhalen die het houden in situaties van dood en doodzwijgen. Geestelijk verzorgers labelen anders, duiden anders en spreken anders. Zij zijn de stemversterkers van de bewoners, de pleitbezorgers voor het eerherstel van de vele kostbare verworpen woorden. Zij vouwen het platte, eenzijdige spreken in de ouderenzorg open naar het complexe en meerduidige en stellen een mensbeeld dat kwetsbaarheid uitsluit en mondigheid als hoogste ideaal ziet, koppig onder kritiek.

Het is één van de variaties op het thema ‘het goede ontvangen’: het opvangen en oprapen van tegentaal, als taal met verzets- en toekomstkwaliteit. Geestelijk verzorgers brengen deze taal hogerop. Voor hen is deze taal het uitgangspunt in hun omgang met de bewoners zelf, in de bijdragen die zij leveren aan het beleid en in multidisciplinair overleg en bewonersbesprekingen.

4. Speuren naar het goede

Het goede zet de tijd heilzaam onder spanning. Het verpleeghuis is bij uitstek de plek van conditietraining voor het verlangen naar vervulling. Nee, wat krom is wordt niet rechtgepraat. Geestelijk verzorgers sluiten geen vrede met het tekort, maar zoeken juist daar naar het tegoed. Uit niets wordt het geboren, in splinters wordt het aangeleverd. Het ligt niet voor de hand, het moet opgespoord worden. Geestelijk verzorgers speuren onvermoeibaar naar dat wat perspectief biedt en toekomst opent. Zij geven aan de vele momenten van vervulling meer gezag dan aan de zwaartekracht van de harde feiten. Ze weigeren verraad te plegen aan het goede en houden altijd de mogelijkheid van het goede open. En als dat niet kan, dan tenminste de *hoop* op die mogelijkheid.

Voorrang aan de toekomstmens. Ieder is meer dan hij nu is en dan het verhaal dat zij nu over zichzelf vertelt. Ook dementerend blijven mensen in verwachting van het goede dat nog uit staat. Op die diepste laag zijn bewoners en geestelijke verzorgers gelijkwaardig. Samen het uithoudend in de ontroostbaarheid. Samen in verwachting van het goede. In de woorden van mevrouw Pauw:

“We bedoelen allemaal het goede en daar komt onze uitstraling van.”

Tenslotte

Er zijn vele vormen van toerusting. Geestelijk verzorgers die graag “op zijn straats” in de ouderenzorg willen werken, zijn gebaat bij trainingen zoals die waarmee arbeids- en buurtpastores hun beroep verdiepen. Het verdient aanbeveling dergelijke trainingen in de lijst van geaccrediteerde bij- en nascholing van de VGVZ op te nemen.

Paula Irik is als geestelijk verzorger werkzaam in verpleeghuis Gaasperdam en verzorgingshuis Eben Haëzer in Amsterdam-Zuidoost. De in dit artikel genoemde namen van bewoners zijn fictief.

Literatuur

Ik dank Akke van der Kooi, Rinse Reeling Brouwer, Marchien Timmerman, Alice Groeneveld en Hans Koenen voor hun meelesen en adviezen.

Akke van der Kooi, De ziel van het christelijk geloof. Theologische invallen bij de praktijk van geloven, Kampen, 2006.

Alice Groeneveld, Paula Irik, Marchien Timmerman, Erna Treurniet, Blijven verhalen. DISK-studiereeks 37. Amsterdam, 2003.

Ryan van Eijk (redactie), Almachtig kwetsbaar. Reflecties op missionaire presentie. Antwerpen / Apeldoorn, 2006.

Paula Irik en Irene Maijer-Kruijssen, Spreekende handen. Een methodiek voor ontmoetingsgroepen met dementerende mensen. Houten, 2010

Roelie Zijlstra, Fokje Wierdsma e.a., De openbare ruimte als leerhuis. Feestbundel voor Herman Ijzerman. Rotterdam, 2004

Manifest ‘Waardige zorg’, Amsterdam, november 2008